

БРАТИ ЗОЛОТАРЕНКИ

Нарис перший:

ІВАН ЗОЛОТАРЕНКО

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. висунула на політичну арену цілу плеяду видатних державних діячів — сподвижників гетьмана Богдана Хмельницького. Здобуття незалежності та інтенсивна розбудова підвалин української державності сприяли швидкому формуванню національної еліти, яка почала активно заступати місце панівної верстви попередніх часів — польської шляхти.

Серед видатних діячів тієї доби, яким пощастило залишити яскравий слід в історії України, були брати Золотаренки. По-різному складалася їхня доля. Але обох братів об'єднувало те, що кар'єру вони пов'язали з Ніжином та Ніжинським полком. Драматичні колізії діяльності братів повною мірою віддзеркалюють складні та надзвичайно суперечливі процеси, що відбувалися у тогочасному українському суспільстві.

Брати Золотаренки — Іван і Василь — та їхня сестра Ганна походили із заможної міщанської родини з міста Корсуня. Вже на початку Визвольної війни брати опинилися у лавах повсталих і посіли старшинські посади у козацькому війську. Невдовзі вони породичалися з Богданом Хмельницьким. У липні 1651 р. гетьман у третьому шлюбі одружився з Ганною Золотаренківною, яка залишилася удовою після смерті свого першого чоловіка, козацького полковника.¹

Ганна Золотаренко була вірною дружиною гетьмана, користувалася великою повагою серед його найближчого оточення. 1655 р. датований підписаний Ганною універсал, який застерігав майнові права Прилуцького Густинського монастиря.² Треба відзначити, що в інших європейських країнах такі повноваження мали лише дружини монархів.²

Як дружина гетьмана, Ганна Золотаренко брала участь у дипломатичній діяльності. Зважаючи на великий авторитет гетьманші, у вересні 1655 р. польська королева надіслала їй багаті дарунки та звернулася з особистим листом, у якому просила клопотатися перед чоловіком про укладення мирної угоди з Польщею. Богдан Хмельницький був дуже зворушений цим зверненням, але визнав політичну ситуацію несприятливою для такого перемир'я.³

Ганні випала нелегка доля жінки під час жорстокої війни. Ставши матір'ю вже дорослих синів Хмельницького, вона тяжко сприйняла смерть у 1653 р. старшого з них — Тимоша. Ганна пережила Богдана. Є відомості, що після смерті гетьмана вона прийняла чернецтво в одному з київських монастирів під іменем Анастасії.⁴

Звичайно, родинні зв'язки з гетьманом відкрили для братів широкі перспективи у військовій кар'єрі. Близько 1652 р. Іван Ничипорович Золотаренко змінив на посаді ніжинського полковника Лук'яна Сухиню, активного учасника бойових дій 1650—1651 рр. Саме 1652 р. датуються перші універсали, підписані рукою І. Золотаренка.

Посада полковника Війська Запорізького у ті часи передбачала не тільки командування військовим з'єднанням, але й адміністративне керівництво територією, що входила до складу полку. Новий ніжинський полковник відразу ж виявив свої організаторські здібності — ре-

тельно дбав про військову організацію підпорядкованих йому козаків і водночас активно сприяв економічному розвитку міста. 12 липня 1652 р. (тут і далі дати подано за старим стилем. — Авт.) він підписав охоронний універсал ніжинським купцям, які переганяли у Московщину худобу для продажу на Свенському ярмарку під Брянськом. У вересні 1652 р. торгові люди з Ніжина за офіційним дозволом Івана Золотаренка торгували у російському місті Калусі, а у грудні — перебували зі своїми товарами у порубіжному Севську.⁵

Свою діяльність на посаді ніжинського полковника Іван Золотаренко розпочав у дуже складний час. Поразка під Берестечком фактично звела нанівець усі попередні досягнення Хмельниччини. Почалися стихійні виступи козацької голоти та селян, невдоволених умовами Білоцерківської угоди. З великими труднощами Богдану Хмельницькому вдалося мобілізувати сили для подальшої боротьби, відродити козацьке військо, ліквідувати небезпечні спалахи громадянської війни.

За цих умов в українському суспільстві здобуває популярність ідея союзу з Московською державою. В особі російського царя прихильники цієї ідеї бачили передусім захисника православної віри та надійного військового союзника.

Безумовно, Іван Золотаренко поділяв погляди Богдана Хмельницького щодо союзу з Москвою і особисто доклав чимало зусиль до встановлення дипломатичних стосунків з російським урядом. У серпні-листопаді 1651 р. ще до затвердження на посаді ніжинського полковника Іван Золотаренко за дорученням гетьмана у складі офіційного посольства перебував у Москві, де вів переговори про прийняття Україною царської протекції. У червні 1653 р. Іван Золотаренко разом з чернігівським полковником Степаном Подобайлом зустрічав у Чернігові московських посланців, які прибули в Україну для з'ясування політичної ситуації. Козацька старшина влаштувала тоді на честь гостей урочистий прийом, на якому в супроводі полкової музики звучали здравиці на адресу царя Олексія Михайловича.⁶

Але Москва не поспішала з активною допомогою Богдану Хмельницькому у військових діях проти Польщі, і лише 1 жовтня 1653 р. Земський собор ухвалив прийняти Військо Запорізьке під протекторат Росії.

Рішення Переяславської ради 8 січня 1654 р. про визнання зверхності російського царя викликало суперечки в українському суспільстві. У цій ситуації Іван Золотаренко, як і більшість представників старшини, підтримав гетьмана. 24 січня 1654 р. ніжинський полковник приймав у Ніжині московське посольство, яке мало привести тамтешніх мешканців до присяги на вірність Олексію Михайловичу.

Зустріч у Ніжині російського посольства, що його очолював боярин Василь Бутурлін, супроводжувалася урочистостями, передбаченими тогочасним дипломатичним етикетом. За 5 верст перед містом під розгорнутими полковими корогвами зустрічав полковник Іван Золотаренко разом з козаками російських урядовців. Біля стін міста до гостей вийшов протопоп Максим Филімонович разом із священниками і представниками міського магістрату й від імені усіх ніжинців привітав гостей урочистою промовою. Під звуки гарматних пострілів процесія увійшла до міста, де в Троїцькому соборі було відслужено молебень. У цей день в Ніжині складала присягу на вірність московському цареві близько 2 тисяч міщан та козаків.

Переяславська рада 1654 р. та укладення угоди з Росією допомогли нарешті реалізувати плани спільних дій проти польсько-литовського війська.

Суворим випробуванням, що потвердило талант Івана Золотаренка як розумного стратега та полководця, стала напружена військова кампанія 1654 р. У той час, коли війська Богдана Хмельницького вели запеклі бої з польською армією на Поділлі, Іван Золотаренко виконував особливі доручення гетьмана по обороні північних рубежів Чернігівщини від військ литовського князя Я. Радзивілла.

Ще у грудні 1653 р. було оголошено загальний збір під Черніговом козаків Ніжинського, Чернігівського та Переяславського полків. Водночас за наказом Івана Золотаренка у Салтиковій Дівиці розташувалися союзні козакам наймані татарські загони.⁸

Усі ці приготування не були раптовими. Вже у лютому 1654 р. війська Я. Радзивілла підійшли до стін Стародуба. Водночас вони розіслали по лівобережних містах листи, у яких закликали українців повернутися під зверхність польського короля.

Українсько-російським загонам вдалося швидко організувати оборону. Назустріч литовському війську рушили козаки під проводом Івана Золотаренка. А на допомогу козакам із Севська вийшло російське стрілецьке військо воєводи Андрія Батурліна. В результаті успішної військової операції союзникам вдалося перехопити стратегічну ініціативу та зупинити просування Радзивіллового війська.⁹

Після того, як у війну з Польщею вступила Москва, відбулося суттєве перегрупування сил. У квітні 1654 р. сам цар Олексій Михайлович виступив у похід для здобуття Смоленської фортеці. Але подальші події показали, наскільки по-різному дивилися на завдання цієї війни уряди України та Росії. Гетьман та козацька старшина сподівалася, що росіяни нададуть їм допомогу у визволенні Правобережної України. Цар Олексій Михайлович у свою чергу вимагав від гетьмана військової допомоги для завоювання Білорусії та повернення Російській державі захоплених поляками Смоленських земель.

У травні 1654 р. Богдан Хмельницький відрядив на допомогу росіянам у Білорусь 20-тисячний козацький корпус, який складався з підрозділів Ніжинського та Чернігівського полків. Командувати цим корпусом було доручено ніжинському полковнику та наказному гетьману Івану Золотаренку. Водночас під Смоленськ вирушив козацький загін під командуванням брата ніжинського полковника Василя Золотаренка.¹⁰

Похід козаків Івана Золотаренка був надзвичайно вдалим. У короткий час наказному гетьману вдалося підкорити майже всю південну Білорусь. Одне за одним шле він російському цареві донесення про захоплення білоруських фортець. 13 серпня 1654 р. після місячної облоги здалося місто Гомель, яке обороняли 2 тисячі литовських жовнірів. 25 серпня козаки Івана Золотаренка увійшли до міста Чечерська, жорстоко караючи тих, хто чинив опір, та милуючи тих, хто складав зброю. 29 серпня від польсько-литовських військ було звільнено Новий Бихів. Успішними були й дії козаків під командуванням Василя Золотаренка. 10 вересня 1654 р. після завзятого опору склала зброю польська залога, що обороняла Смоленськ. Як відзначили сучасники, козаки, що брали участь в облозі та штурмі міста, проявили себе як мужні та стійкі вояки.¹¹

Не менш результативною для Івана Золотаренка була й кампанія 1655 р. Просування українського війська углиб Білорусі було впевненим та безупинним. У червні 1655 р. його загони переправилися через річку Березину, розгромили литовське військо під Мінськом, захопили місто

Свіслоч. 1 серпня 1655 р. наказний гетьман вступив у Вільно, звідки спрямував своїх козаків на Гродно і далі — за Німан у напрямку Бреста.¹²

Військові послуги, надані російському цареві українськими козаками і в першу чергу — їх ватажками, були належно відзначені. Ще у вересні 1654 р. Іван та Василь Золотаренки у складі великої делегації від війська Запорізького відвідали царську ставку під Смоленськом, де були обласкані російським самодержцем і отримали багаті подарунки.

Вже в ході війни з Польщею козацька старшина виявила неабиякі амбіції та апетити, прагнучи зміцнити своє економічне становище. Не був винятком із цього правила і ніжинський полковник. Перебуваючи у царському таборі, Іван Золотаренко звернувся з проханням віддати йому міста Батурин, Борзну та Глухів з належними до них землями. Цар Олексій Михайлович охоче задовольнив це прагнення Івана Золотаренка. Не відставав від брата й Василь Золотаренко, випросивши собі право на володіння містами Меною та Новими Млинами з околицями.¹³ Таким чином вже у цей час російський уряд зробив першу спробу повернути на свій бік українську старшину шляхом щедрих подарунків і земельних пожалувань.

Однак стосунки між царським урядом і гетьманською адміністрацією були далеко не безхмарними. Перше непорозуміння поміж Іваном Золотаренком та російськими урядовцями виникло ще у березні 1654 р. Конфлікт розгорівся тоді, коли ніжинському полковнику доповіли, що у Борзні козаки затримали челядників воеводи Федора Волконського і стрілецького голови Олексія Мещерінова та звинуватили їх у викраденні українських підданих. Перебуваючи у Києві, Ніжині та Борзні, слуги російських можновладців набирали серед місцевої бідноти хлопців для своїх господарів — «взяли з волі» двох дорослих чоловіків та шістьох підлітків і намагалися провезти до Московщини. Жорстока війна, яка тривала вже п'ятий рік, призвела до погіршення економічного стану та добробуту населення, і тому Україна була персповнена збіднілими наймитами, які перебивалися випадковими заробітками або жили за рахунок милостині. Не маючи жодної можливості прогодувати себе, вони добровільно ставали холопами.

Реакція на цю подію Івана Золотаренка, який перебував тоді у Борзні, була надзвичайно бурхливою: він наказав відібрати наймитів і віддати до свого двору, а головного винуватця Івана Григор'єва — жорстоко покарати — повісити за містом. В останній момент ніжинський полковник відмінив смертну кару та розпорядився прикувати злодія до стовпа на ринковій площі. Коли ж товариш покараного прийшов до Івана Золотаренка «бити чолом», то полковник накричав на нього, звинувативши у тяжкому злочині, та вдарив по голові плоскою частиною шаблі.

Жорстоке поводження Івана Золотаренка з винуватцями не повинно шокувати. За звичаями того часу викрадення чужих підданих розглядалося як державний злочин. Вивчивши цю справу, московські бояри засудили злодіїв до смерті, і лише цар Олексій Михайлович пом'якшив вирок, наказавши бити їх канчуками посеред торгу.

Реакція Ніжинського полковника на конфлікт однозначно свідчить про те, що українська старшина добре розуміла державні інтереси молоді козацької республіки й готова була відстоювати їх. Цей інцидент спричинив офіційне листування поміж російським царем та українським гетьманом, причому цар наполягав на тому, щоб Богдан Хмельни-

цький заборонив своїм полковникам власноруч карати московських підданих, що скоїли злочин, а дозволив лише затримувати їх та відправляти до Москви на боярський суд.¹⁴

Справжній дипломатичний конфлікт між Україною та Росією виник під час Білоруської кампанії 1654 р. Ймовірно, виконуючи інструкції гетьмана, наказний гетьман Іван Золотаренко розпочав запроваджувати на білоруських землях українську адміністрацію та козацьку організацію місцевого населення, формував полки та сотні на зразок тих, що вже існували в Україні.

У червні до табору Івана Золотаренка прибула делегація білоруської шляхти на чолі з Костянтином Поклонським, який заявив, що хоче віддати Білорусь під протекцію московського царя. Але інші делегати висловили бажання скласти присягу не московським боярам, а гетьману Богдану Хмельницькому. Іван Золотаренко надав їм для охорони загін козаків і відразу ж відправив до Чигирина.

Дізнавшись про це, московські бояри висловили протест проти дій ніжинського полковника. Вони вимагали, щоб білоруська шляхта присягала безпосередньо цареві Олексію Михайловичу, а не через посередництво українського гетьмана. Але Золотаренко, обмежившись звичайною відпискою боярам, рішуче продовжував здійснювати свою політику «покозачення» Білорусі, прийнявши за наказом Богдана Хмельницького титул «гетьмана сіверського».¹⁵

Незважаючи на загальний успіх кампанії 1654—1655 рр., козацькому війську не вдалося ліквідувати деякі центри опору польської шляхти. Одним з таких осередків стала фортеця Старий Бихів, розташована на правому березі Дніпра. Оборонні споруди фортеці та природні умови довкола не дали змоги козакам відразу її захопити. Облога Старого Бихова затяглася на кілька місяців. Керівництво облогою взяв на себе сам Іван Золотаренко. Але ця військова операція стала останньою в житті талановитого полководця. 7 жовтня 1655 року під час кровопролитної битви під стінами Старого Бихова Івана Золотаренка було тяжко поранено в ногу пострілом з мушкета. Поранення виявилось смертельним.¹⁶

Труну з тілом загиблого наказного гетьмана з великими почестями перевезли до Ніжина, де козаки та міщани віддали йому останню шану. З Ніжина тіло покійного перевезли до Корсуня, звідки Іван Золотаренко був родом, щоб поховати у збудованій його коштом церкві Різдва Христового. Похорон мав відбутися відразу ж після Різдвяних свят, а до того труну поставили на катафалку у дерев'яному Миколаївському храмі за містом.

Одначе лиха доля готувала хороброму ніжинському полковнику останнє, цього разу посмертне, випробування. 28 грудня 1655 р. під час Різдвяної служби, яку відправляли ніжинські священники на чолі з протопопом Максимом Филімоновичем та ігуменом Діонісієм, у Миколаївському храмі, де стояла труна з тілом небіжчика, від раптово перекинутої свічки спалахнула пожежа. Свідком цієї жахливої трагедії був автор «Літопису Самовидця», за свідченням якого в храмі за якихось чверть години згоріло понад 430 чоловік, що були присутніми на Богослужінні. Тільки небагатьом пощастило врятувати своє життя...¹⁷

Опісля цього мешканцям Корсуня вже було не до жалібних церемоній. За свідченням Самовидця, у місті тоді не було жодної родини, яка б не оплакувала загибель у полум'ї когось із рідних та близьких. І як тільки загас вогонь на місці трагедії, брат покійного полковника Василь Золотаренко з козаками відшукав недогорілу труну з тілом нещасного небіжчика, і на швидку руку закінчив той похорон...

1. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. — К., 1893. — т. 2. — С. 4; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 43, 138.
2. Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1993. — т. 2. — С. 28; Енциклопедія Українознавства. — Львів, 1993. — т. 2. — С. 464; Липинський В. Україна на переломі // Український історичний журнал. — 1992. — № 5. — С. 145.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України. — К., 1992. — Т. 2. С. 42.
4. Смолій В., Степанков В. Вказ. праця. — С. 170; Бантиш-Каменський Д. Історія Малої Росії. — К., 1993. — С. 190; Енциклопедія Українознавства. — Львів, 1993. — Т. 2. — С. 841.
5. Воссоединение Украины с Россией. — К., 1953. — Т. 3. — С. 224, 231—249.
6. Смолій В., Степанков В. Вказ. праця. — С. 137, 143; Освободительная война 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией. — К., 1954. — С. 255—256.
7. Воссоединение Украины с Россией. — К., 1953. — Т. 3. — С. 485—486.
8. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі АЮЗР). — Спб., 1878. — т. X. — С. 174.
9. Там само. — С. 330, 541—542.
10. Літопис Самовидця. — К., 1972. — С. 68—69; АЮЗР. — Спб., 1878. — т. X. — С. 284; Бантиш-Каменський Д. Вказ. праця. — С. 210.
11. АЮЗР. — Спб., 1889. — т. XIV. — С. 137, 139, 147. Бантиш-Каменський Д. Вказ. праця. — С. 210.
12. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1992. — С. 408—409; АЮЗР. — Спб., 1889. — т. XIV. — С. 468—469.
13. Голобуцький В. Вказ. праця. — С. 400; Лазаревський А. Вказ. праця. — С. 4—5.
14. АЮЗР. — Спб., 1878. — т. X. — С. 507—510.
15. Липинський В. Вказ. праця. — С. 150—151; Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 39; Смолій В., Степанков В. Вказ. праця. — С. 188.
16. Літопис Самовидця. — К., 1972. — С. 71; Смолій В., Степанков В. Вказ. праця. — С. 210.
17. Літопис Самовидця. — К., 1972. — С. 72.

